

Czinege Szilvia

SZÉCHENYI NÉMET NYELVHASZNÁLATA LEVELEI TÜKRÉBEN*

1924-ben írott tanulmányában Viszota Gyula bemutatta, milyen volt Széchenyi István nyelvkészsége és helyesírása.¹ Írásában elsősorban a gróf magyar nyelvhasználatát elemezte, megállapításait hosszabb idézetekkel támasztotta alá. A német nyelvvel kapcsolatban leginkább összefoglaló listákat készített a Széchenyi által helytelenül vagy a megszokottól eltérő módon alkalmazott szavakról, ezeket azonban nem kommentálta, nem adott nyelvtörténeti magyarázatokat, nem vizsgálta, hogy miért éppen azt a szót vagy írásmódot használta Széchenyi egy adott helyen, és szemléltető idézetekkel sem élt.

Tanulmányom e vizsgálódás hiányának pótlását tűzte ki célul. A legfontosabb elemzésre kerülő kérdések: hogyan használta Széchenyi István a német nyelvet, valamint milyen fejlődés, változás mutatható ki nyelvtudásának alakulásában az évek során. Az elemzés forrásbázisát a gróf német nyelvű levelei adják, amelyekben azokat a szavakat, szintagmákat, mondatszerkezeteket és grammatikai vonzatokat vettem nagyító alá, amelyek jelentős része az akkoriban alkalmazott német nyelvtantól valamilyen formában eltér, kisebb részükben pedig kifejezetten Széchenyi nyelvhasználatára jellemzőek. (Az előbbi esetben még a mai olvasó számára is szemet szúrhatnak az eltérések, hiszen a német nyelvtan az elmúlt kétszáz esztendőben lényegileg nem változott.) Részletesebben az 1825-ig írott Széchenyi-leveleket tekintettem át, amelyek közül a német nyelvűek címzettjei főként a család tagjai voltak. A későbbi évekből már csak egy-egy levelet vontam be a vizsgálatba, így összesen 600-650 levelet elemeztem. Ezek alapján elmondható, hogy Széchenyi német nyelvhasználatát az 1820-as évek közepére-végére állandósult és kiforrott, amit a nyelvhelyesség fejlődése mellett néhány szó helyesírásának időrendi alakulásán keresztül jól meg lehet figyelni.

Ahhoz, hogy megállapítsam, milyen jelenségről van szó egy-egy vizsgált szó vagy mondatrész esetében, szükséges volt a 18. század végi és 19. század eleji német nyelvhasználat feltérképezése is, amelyhez szerencsére bőséges szakirodalom

* A tanulmány az NKFI 125364 számú, Széchenyi István leveleinek kritikai kiadása című projekt támogatásával készült. A projekt vállalása, hogy teljességre törekedve publikálja Széchenyi István különböző címzettekhez írott leveleit szövegkritikai és tartalmi jegyzetekkel ellátva. A levelek ilyen jellegű feldolgozása lehetővé teszi, hogy írjuk nyelvhasználatát tüzetesebb vizsgálat alá lehessen vetni, amely a magyar nyelv vonatkozásában már megtörtént, de a német tekintetében még váratott magára. A készülő első kötet az 1825-ig keletkezett leveleket tartalmazza.

¹ *Viszota Gyula*: Széchenyi nyelvkészsége és helyesírása. Magyar Nyelv 20. (1924) 116–122.

áll rendelkezésre. A kutatáshoz elengedhetetlen volt a korabeli „oktatási rendszer” tanulmányozása is: milyen feltételek között lehetett elsajátítani egy idegen nyelvet, illetve maga Széchenyi milyen keretek között tanult diákéveiben. Mindezeket összevetve láthatjuk majd, mennyiben volt szokványos vagy mennyiben tért el a kánontól Széchenyi német nyelvhasználata, valamint hogyan fejlődött tudása az évek alatt. Ez utóbbi kérdés vizsgálatához levelei mellett naplója és jegyzetfüzetei is segítséget nyújtanak, amelyekben tanulmányaihoz fűzött kommentárokat, valamint a folyamatos önképzés keretén belül rendszeresen jegyzetelt – többek között – a német nyelvvel kapcsolatban is.

A német nyelv és oktatása a 18. század második és a 19. század első felében

A német nyelv a tárgyalt korszakban nem rendelkezett egységes szókézzel és helyesírással sem. Már a 9–11. század idején törekedtek a kolostorokban valamilyen egységes rendszer kialakítására, úgy, hogy a szövegek a meglévő regionális helyesírási különbségek ellenére is összességében érthetőek legyenek, miközben gyakran még egységes betűkészlet sem volt. Már a 16. század folyamán megjelent az igény egy egységes irodalmi beszélt és írott nyelv megteremtésére, és a 17. század elejére az írásbeliségben kialakult szokásoknak megfelelően létrejött egyfajta nyelvhasználati egységesség a területi régiók között. Ezt még nem lehet helyesírási szabályrendszernek nevezni, de a 18. század közepétől központi kérdésként foglalkoztatta a tudósokat, hogy mi is a Hochdeutsch – már ha egyáltalán létezik. Valamint gondot okozott, hogy az írott és a beszélt nyelv más, két külön szintjét képezi a nyelvnek, illetve a jövevényszavak kérdése is felmerült, amelyek elsődlegesen a francia és az angol nyelv hatására kerültek be a német szókézzelbe. Hivatalos törekvések csak a 19. század második felétől bontakoztak ki egy egységes német helyesírás kialakítására, 1854-ben Hannoverben (később más városokban is) konferenciát hívtak össze e célból, 1880-ban pedig megjelent Konrad Duden *Vollständiges Orthographisches Wörterbuch der deutschen Sprache* című szótára, majd a 20. század elején újabb helyesírási konferenciákat tartottak,² hiszen a német nyelvnek (a mai napig) egyszerre több változata is használatban van, emiatt egy-egy régió dialektusa jelentős mértékben eltérhet az iskolában tanítottaktól, a Standarddeutsch-tól, amelyet a köznyelvben Hochdeutsch-ként emlegetünk.

² *Margrit Strohbach*: Johann Christoph Adelung. Ein Beitrag zu seinem germanistischen Schaffen mit einer Bibliographie seines Gesamtwerkes. Berlin 1984. 203–205.; *Peter von Polenz*: Deutsche Sprachgeschichte vom Spätmittelalter bis zur Gegenwart. Band II. 17.–18. Jahrhundert. Berlin 1994. 77–200.; *Stephan Bogner*: Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen. Szabadka 2010. 160–165.

A helyesírás egységesítésére és ehhez kapcsolódóan a szabályrendszer rögzítésére az egységesítési törekvések mentén már a 18. század második felében kísérletek történtek. Legnagyobb jelentőséggel e tekintetben Johann Christoph Adelung (1732–1806) munkássága bírt,³ aki tudományos alapokra helyezve kidolgozta helyesírási szabályzatát,⁴ és ennek alapján kiadott egy többkötetes szótárt is, amelyben az egyes szócikkek a magyarázatok mellett regionális alakváltozatokat, esetleg helytelen szóalakokat is tartalmaztak.⁵ Felkérésre egy 118 oldalas „német nyelvtant” is összeállított, amelynek alapján a német nyelvet oktatták az iskolákban.⁶ Adelung kötetei Széchenyi Ferenc könyvtárában is ott voltak, így feltételezhető, hogy a család tagjai számára ezek is segítséget nyújtottak a német nyelv otthoni elsajátításához, műveléséhez. Széchenyi István egy kései levelében említést is tett a nyelvészről: „Dieses Gute Wort stehet weder in Adelung noch in Grimm!”⁷ Ebből valószínűsíthető, hogy a gróf használta Adelung nyelvtanját a tanuláshoz.

Adelung nyelvtana egyébként 1802-ben Nits Dániel jóvoltából magyar fordításban is megjelent, amelyben Nits gyakorlati példákat is szerepeltet egy-egy szófordulat lefordításával.⁸ Ezt megelőzően már találkozunk német nyelvtankönyvek hazai kiadásával, az első tudományos igényű német nyelvtan Bél Mátyástól származik 1718-ból, a század második felében pedig egy kéttannyelvű tankönyv is megjelent.⁹

Ezen előmunkálatok nyomán a 18. és 19. század fordulójára kialakult egy olyan egységességre törekvő helyesírási norma, amely csak kevéssé tért el a mai irodalmi német nyelvtől.¹⁰ A 18. század utolsó harmadában szinte évről évre

³ Életéről és munkásságról lásd *Bernd Naumann Strobbach*: Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856. Die Kategorien der deutschen Grammatik in der Tradition von Johann Werner Meiner und Johann Christoph Adelung. Berlin 1986.

⁴ *Johann Christoph Adelung*: Grundsätze der deutschen Orthographie. Leipzig 1782.; *Uő*: Vollständige Anweisung zur deutschen Orthographie. Hildesheim 1978.

⁵ *Uő*: Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart. Leipzig 1774–1786. Az 1811-es kiadást a Bayerische Staatsbibliothek digitalizálta, és interneten is hozzáférhetővé tette: <https://bit.ly/2OTCCKj>, letöltés 2020. jún. 20. Ezt a szótárt használok a levelek kritikai vizsgálata során, illetve Széchenyi német nyelvhasználatának vizsgálatakor is.

⁶ *Strobbach, B. N.*: Grammatik der deutschen Sprache i. m. 36–37.

⁷ Széchenyi István Zichy Máriához. Döbling, 1859. aug. 27. Országos Széchenyi Könyvtár Kézirat-tára. Levelestár (a továbbiakban: OSZK Kt Lt) „Ez a jó szó sem az Adelungban, sem a Grimmben nem szerepel.”

⁸ *Nits Dániel*: Német grammatika Adelung szerint. Lócse 1802.

⁹ *Bél Mátyás*: Institutiones linguae germanicae. Lócse 1718. és ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn. Buda 1823.; *Szász Ferenc*: Deutschunterricht in Ungarn in Zeichen des aufgeklärten Absolutismus. In: Beiträge zur Hungarologie. Bp. 1990. 173.; *Kovács Teofil*: A német nyelv oktatása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860). Debrecen 2008. 13.

¹⁰ Hans Eggers német nyelvész mondta ezzel kapcsolatban 1973-ban: „A német nyelvtan az utóbbi kétszáz évben oly kevéssé változott, hogy átütő nyelvváltozásról nem beszélhetünk.” [A szerző saját fordítása.] Idézi: *Wladimir Admoni*: Historische Syntax des Deutschen. Tübingen 1990. 219.

láttak napvilágot a különböző „bevezetők” a német helyesírás, a helyes olvasás vagy a nyelvtan szabályaiba, ezek közül több is megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében.¹¹

Mindezen egységes helyesírási szabályok kialakítására törekvő kezdeményezések tehát ismertté váltak a magyar arisztokrácia köreiben is, az új nyelvtankönyvek helyet kaptak könyvtáraikban, a tényleges egységesítési eredmények fölött azonban ott állt és áll ma is egy nagyobb rendező elv: a gyakorlat, a nyelv használata és használói. „Ha az ember korábbi idők nyelvhasználata alapján eldönti, mi helyes és helytelen, akkor hallgatólagosan elismeri a használatot mint legfelsőbb törvényhozót és uralkodót a nyelv területén.”¹²

Széchenyi, a diák

A 18. század második felének oktatási rendszerét az 1777-ben kibocsájtott Ratio Educationis határozta meg, amely részletesen szabályozta a nevelés rendjét a hasznosság elvének jegyében.¹³ A cseperedő arisztokrata ifjak számára a magántanítói tóttörténi otthoni tanulás mellett a bécsi Theresianum is szóba kerülhetett nevelési alternatívaként. Ha nem ez utóbbit választották a szülők, akkor a gyermekeket hatéves kortól otthon oktatták, többnyire külföldi dajka, illetve nevelő segítségével, és csak vizsgázni mentek el valamelyik magyar vagy osztrák tanintézetbe.¹⁴ A taníttatás elsődlegesen az anya feladatai közé tartozott, az apa sokszor volt távol családjától közügyek vagy gazdasági teendők miatt. A tananyag hangsúlyos eleme volt a latin és a magyar nyelvtan, emellett pedig az idegennyelv-tanulás is kiemelt szerepet kapott. (Ezért választottak a szülők külföldi nevelőket gyermekeik tanítóinak, de sokan arra is figyeltek, hogy a kiválasztott személy magyarul is tudjon.)¹⁵ Az alsóbb osztályok tananyagát a gyermekek otthonukban

¹¹ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Anleitung zur deutschen Rechtschreibung, zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlich-königlichen Staaten. Temesvár 1777.; Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der deutschen Schulen in den kaiserlichen königlichen Staaten. Wien 1779.; Verbesserte Anleitung zur deutschen Sprachlehre, zum Gebrauche der Nationalschulen im Königreich Ungarn und dessen Kronländern. Buda 1789.; Deutsch-ungarisches Wörter-Büchelchen zum Gebrauche der Schulknaben. Német és magyar szókönyvetske, a tanuló gyermekek számokra. Károly–Fehérvár 1788.

¹² Karl Gustaf Andresen: Sprachgebrauch und Sprachrichtigkeit im Deutschen. Leipzig 1898. 1.

¹³ A Ratio Educationisról bővebben a Széchényivel is foglalkozó irodalmak: Padányi Viktor: Széchényi kultúrája. Szeged 1943. 62–65.; Gesztesi Enikő: Gróf Széchényi István tanulmányai, iskolai képzése. <https://bit.ly/3upKGjG> (letöltés 2020. márc. 6.) 5.; Oplátka András: Széchényi István. Bp. 2005. 35.; Fehér Katalin: Értelmiség és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2017. 20–22.

¹⁴ Padányi V.: Széchényi kultúrája i. m. 45.; Gesztesi E.: Széchényi tanulmányai i. m. 2.

¹⁵ Virág Irén: A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848). Eger 2013. 30–36. Egy-egy egyedi esetet dolgoznak fel a következő munkák: Fónagy Zoltán: Fa és gyümölcs. Adalékok Batthyány Lajos bécsi tanulóéveihez. In: História mezején. A 19. század emlékezete. Tanulmányok Pajkossy Gábor

a házi tanító segítségével sajátították el, majd a filozófiai fakultás megkezdésekor akadémiai professzorok vették át az oktatásukat, a korábbi nevelő már csak korrepetálhatta a diákokat. A tanulmányok a jogi ismeretekkel folytatódtak, immár állami intézményekben. A képzés egy külföldi tanulmányúttal zárult, ami lehetett akár egyetemi tanulmányút is; az út hossza nagyban függött a család anyagi helyzetétől, így egy tehetősebb ifjú akár egész Európát beutazhatta. A tanulmányok végeztével több pálya is nyitva állt előttük, vállalhattak állást állami hivatalban, a hadseregben vagy visszatérhettek a birtokukra gazdálkodni.¹⁶

Széchenyi tanulással töltött éveit többnyire követték a korabeli normákat. Egy Bécsben élő magyar arisztokrata család gyermekeként kétnyelvű környezetben nőtt fel. Széchenyi Ferenc és felesége törekedtek arra, hogy magyar szellemben neveljék gyermekeiket, ezért fiaik mellé magyar vagy magyarul jól tudó nevelőket választottak. Már Széchenyi István dajkája, Kőműves Éva is magyar volt, akitől így kisgyermek korától tanulhatott magyarul, majd hétéves korában fogadták mellé szülei nevelőnek a német származású, de magyarul jól tudó Liebenberg Jánost.¹⁷ A kétnyelvű környezetben nevelkedőknél meghatározó tényező, hogy a gyermek szülei, illetve a környezete milyen nyelven beszél a gyermekkel és mi az oktatásának a nyelve.¹⁸ Széchenyi esetében tehát beszélhetünk a korai kétnyelvűségről, azt viszont nem tudjuk megállapítani, hogy pontosan milyen arányban. Feltételezhető, hogy a családban mindkét nyelven, németül és magyarul egyaránt társalogtak, hiszen Széchenyi anyja, a Bécsben nevelkedett Festetics Júlia is megtanult magyarul.¹⁹ Széchenyi ránk maradt levelei közül az elsők, amelyeket 8 és 12 éves korában vetett papírra, magyar nyelvűek, első német nyelvű levele 1809-ből való, amikor 17 esztendő volt. Ezután családjával szinte kizárólag német (a hölgyekkel olykor francia) nyelven folytatott levelezést, majd az 1830-as

tisztületére. Szerk. Deák Ágnes – Völgyesi Orsolya. Szeged 2011. 113–126.; *Fabri Anna*: „Bárcsak tökéletes és hiba nélkül való lehetnék...” Teleki László gróf neveltetésének elvei, színterei, szereplői és dokumentuma (1821–1822). In: „Tántoríthatlan elvhűség, sziklaszilárd jellem, lovagias becsület.” Teleki László gróf küzdelmes élete és rejtélyes halála. Szerk. Debreczeni-Droppán Béla. Bp. 2017. 23–44.; *Vaderna Gábor*: Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében. Bp. 2013. 59–101.

¹⁶ *Virág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 49.

¹⁷ *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchenyi Ferenc 1754–1820. Bp. 2002. 266–267.; *Virág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 31.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 33.; *Csorba László*: Széchenyi István. Bp. 1991. 15–19. Liebenberg (később Lunkányi) János Magyarországra bevándorolt németek leszármazottja volt, Kecskeméten született 1775-ben. A pesti egyetemen természettudománnyal foglalkozott, két évet tanult az orvosi karon, majd 1797-ben a filológia doktora lett. 1798-ban állt a Széchenyi család szolgálatába. *Darvas István*: Adalékok Lunkányi János életrajzához. Soproni Szemle 10. (1956) 3. sz. 227–228.; *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 33.; *Virág I.*: A magyar arisztokrácia i. m. 74.

¹⁸ *Karmacsai Zoltán*: Kétnyelvűség és nyelvsajátítás. Ungvár 2007. 12–20.; *Polyák Eszter*: Kétnyelvű környezet: áldás vagy átok. Kolozsvár 2012. 8–16.; *Borbély Anna*: Kétnyelvűség és kétnyelvűség. In: A magyar nyelv. Bp. 2006.

¹⁹ *Oplátka A.*: Széchenyi István i. m. 31.

évektől kezdve egyre több magyar nyelvű levél fordul elő, amelyeket egy-egy pályatársához, illetve jószágigazgatójához, Lunkányi Jánoshoz vagy titkárához, Tasner Antalhoz intézett. Jellemző azonban, főként a Lunkányihoz írott magyar nyelvű levelekre, hogy gyakran előfordulnak bennük német tagmondatok, mondatok vagy akár egész bekezdések is. Ez feltehetően annak tudható be, hogy német nyelven könnyebben vagy árnyaltabban fejezte ki magát, mint magyarul.²⁰

Széchenyi iskolai nevelése 1801-ben vette kezdetét az elemi ismeretek elsajátításával,²¹ amely hét tanévet ölelt fel: öt év gimnáziumi képzést és két év bölcsészetet. 1803–1804-ben Pesten piarista iskolában végezte a grammatika első és második osztályát, 1804–1805-ben a harmadik osztályt Sopronban a bencések-nél. 1805–1807-ben a főgimnáziumi első osztályt szintén itt teljesítette, majd a második osztályt ismét Pesten a piarista gimnáziumban. Ezt követően, 1807-ben és 1808-ban Szombathelyen a bölcsészkar első és második évfolyamára járt, bizonyítványát 1808. november 8-án állították ki.

A grammatikai osztályok tanítási nyelve a magyar volt, és ezekben az osztályokban – idegen nyelvként – elsősorban a latin állt a tananyag középpontjában; majd a főgimnáziumi két osztályban a német vagy más nyelv oktatása is belépett a tantárgyak közé.²² Ezeket az iskolai éveket azonban ifjú arisztokrata lévén a szokásnak megfelelően nem az intézményben töltötte, ahová beiratták, hanem otthonában magántanulóként, magántanítókkal: Antoine Poupard francia abbé francia és olasz nyelvet tanított, Révay Miklós rajzot és geometriát, Pasquich János csillagászatot oktatott neki, latin nyelvtanára pedig Xantus János volt.²³ Félévente kellett vizsgát tennie egy iskolai vizsgabizottság előtt, amelynek tagjai a magyar irodalom kiválóságai voltak, mint például Kresznerics Ferenc nyelv-tudós, aki elismerően nyilatkozott az ifjú gróf teljesítményéről egyik Széchenyi Ferencnek írott levelében.²⁴

²⁰ Széchenyi választása. Szerk. Fenyő Ervin. Bp. 2001. 263.; *Oplatka A.*: Széchenyi István i. m. 31.

²¹ *Viszota Gy.*: Széchenyi nyelvkészsége i. m. 117.

²² Széchenyi István iskolai bizonyítványai Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattár (a továbbiakban: MTA KIK Kt) K 163/45–54. A bizonyítványokat közli és Széchenyi tanulmányait részletesen elemzi: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István a gymnasiumban. Századok 41. (1907). 912–920.; *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 56–58.; *Csorba L.*: Széchenyi István i. m.; *Oplatka A.*: Széchenyi István i. m. 35.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 5–7. A Ratio Educationis előírása a német mint idegennyelv oktatásával kapcsolatban: heti két óra a háromosztályos kisgimnáziumban és az ötosztályos nagygimnáziumban az első évfolyamok kivételével. (Mindkét esetben a latint heti tíz órában oktatták.) Erről részletesebben lásd *Kovács T.*: A német nyelv oktatása i. m. 49. Hogy Széchenyi miért nem a Theresianumban tanult, egy összetettebb kérdés, ennek részleteiről bővebben értekeznek: *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 54–55.; *Oplatka A.*: Széchenyi István i. m. 35–36.

²³ *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 53.; *Csorba L.*: Széchenyi István i. m.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 4.; *Vinág L.*: A magyar arisztokrácia i. m. 74.

²⁴ *Fraknói V.*: Széchenyi Ferenc i. m. 267. A levelet közli: 267–270.

Széchenyi az iskolai tanulmányait 1809-ben befejezte, mert bevonult katonának és részt vett a napóleoni háborúkban. Az arisztokrata nevelés utolsó szakaszából azonban emiatt nem maradt ki, hiszen később több lehetősége is nyílt külföldi tanulmányutakra, igaz, a háborús időszak miatt nem közvetlenül tanulmányai végeztével. 1815-ben néhány hónapig Angliában tartózkodott, majd 1818-ban egy egyéves keleti utazásra indult – mindkét újáról részletesen beszámolt szüleinek írott leveleiben.²⁵

Hogy pontosan milyen tankönyvek segítségével sajátította el Széchenyi a német nyelvet, sajnos forrás hiányában nem tudjuk, ráadásul a helyzetet az is árnyalja, hogy a gróf nemcsak intézményi keretek között tanulta a nyelvet, hanem otthonában is, majd később a hadseregben, amely „a modern társadalmak egyik leghatékonyabb nyelviskolája volt”.²⁶ Kovács Teofilnak és Rolf Lenhartnak a magyarországi némettanulásra vonatkozó bibliográfiai gyűjteményéből azonban megtudhatjuk, hogy Széchenyi iskolai éveinek idején milyen tankönyvek voltak forgalomban.²⁷ Ezekről általánosságban elmondható, hogy a latin nyelv oktatásához hasonló módszert követték: tehát szótárhasználat, rendszerezett (gyakran táblázatokba foglalt) nyelvtani egységek és olvasókönyv a fordítási gyakorlatokhoz.²⁸

Széchenyi későbbi írásaiban néha véleményt mondott saját tanulmányairól, amelyeket összességében igen lesújtónak talált, és olykor erős túlzásokba esett, így nem árt ezeket a sorokat kritikus szemmel olvasni. „Felette nehezen és keveset tanultam [...]” – írta az *Önismeret* lapjain.²⁹ Hasonlóan fogalmazott Béla fiához írt intelmeiben is: „Nekem pl. végtelenül nehéz felfogásom volt; gyermekkoromban szinte semmilyen; – hat-hét esztendőskoromban a legnagyobb fáradtsággal sem tudtak megtanítani még olvasni sem, úgyhogy akkor közel voltam ahhoz, hogy »grófi trotlinak« tartsanak.”³⁰ Naplójában így írt: „Nevelésem [...] az 1809-es háború miatt abbamaradt és örökre befejeződött. [...] így természetes, hogy minden olyan ismeretben, amelyek elkerülhetetlenül szükségesek a hivatali és mindennapi élethez, visszamaradtam [...]. Még helyesen írni sem tudtam.”³¹

²⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Korfu, 1818. aug. 25. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 623 Széchenyi család levéltára (a továbbiakban: P 623) P 623-A-I.-9.-No. 44/20. Közli: *Zichy Antal*: Gróf Széchenyi István levelei szüleihez. Bp. 1891. 196–198.

²⁶ *Kovács T.*: A német nyelv oktatása i. m. 68.

²⁷ *Rolf Lenhart – Teofil Kovács*: Deutschlernen in den ungarischen Ländern vom 16. Jahrhundert bis 1920. Eine teilkommentierte Bibliographie. Bamberg 2013. 26–39.

²⁸ *Szász F.*: Deutschunterricht in Ungarn i. m. 172.

²⁹ *Széchenyi István*: *Önismeret*. Bp. 1875. 9. Idézi még: *Viszota Gy.*: Széchenyi a gymnasiumban i. m. 919.; *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 58.

³⁰ Gróf Széchenyi István intelmei Béla fiához. Összeáll. Fenyő Ervin. Bp. 2005. 63–64. Idézi még: *Oplatka A.*: Széchenyi István i. m. 34.; *Gesztesi E.*: Széchenyi tanulmányai i. m. 4.

³¹ Gróf Széchenyi István naplói I–VI. Szerk. és bev. *Viszota Gyula*. (Gróf Széchenyi István Összes Munkái X–XV.) Bp. 1925–1939. I. 702–703. (a továbbiakban: SzIN és kötetszám), Idézi még: *Padányi V.*: Széchenyi kultúrája i. m. 51–52.

De nemcsak saját magát illette kritikával, hanem a rendszert is, amelyben tanult: „Oda haza nevelve, hízelgő cselédektől környezve és a rossz példának elkerülése végett izoláltan tartva, – ugyan miképp nyílhattak volna fel szemeim. Ha nyilvános tanodába járok, és nevelőim nemcsak nem hátráltatják, sőt előmozdítják, miszerint tanuló társaimmal contactusba jőjnek.”³²

A levelek nyelvhasználata

A vizsgálatom elvégzéséhez egy 1784-es kiadású *Bevezetőt* vettem tüzetesebben szemügyre,³³ összevetve ezt a későbbi „javított” kiadások kiegészítéseivel, amelyek összességében meghatározzák, milyen volt a korszakban a Standarddeutsch, vagy milyennek kellett volna lennie.

Széchenyi első ránk maradt német nyelvű levele 1809 áprilisából származik,³⁴ így az akkori nyelvezetét tekintem kiindulási pontnak, és innentől vizsgálom, hogyan csiszolódott a gróf nyelvhasználata az évek folyamán, s mindezt egy-egy – a levelekben előforduló – nyelvtani jelenség kapcsán fogom bemutatni. Amennyiben ezeknek az említett nyelvtani elemeknek a helyes használata 1825-ig kialakult a grófnál, úgy nem vontam be későbbi, 1830-as és 1840-es években írott leveleket, csak azokban az esetekben, ahol még az 1820-as évek elején kelt levelekben is ingadozást lehetett megfigyelni. A német nyelvű idézetek használata a szövegben elkerülhetetlen, ezeket magyarul, saját fordításban, a forrásmegjelölés után lábjegyzetben közlöm.

Esethasználat és vonzatok

A német nyelv négy esetet használ: alany-, tárgy-, birtokos és részes eset. A korszak egyik jellemző jelensége, hogy felcserélték a részes esetet a tárgyesettel, vagy éppen fordítva, ami nemcsak ma, hanem akkor is nyelvtani hibának számított.³⁵ Széchenyi esetében sem volt ez másként, olykor még következetesnek is tűnhet a fordított esethasználat a korai leveleiben, legyen szó egy ige vagy egy-egy elöljárósó esetvonzatáról. Mindkettőre van példa az 1810. szeptember 26-ai levelében, amelyben a 'von' elöljárósót tárgyesettel használta részes eset helyett: „von den menschlichen Leben”,

³² Széchenyi I.: Önismeret i. m. 8. Idézi még: *Viszota Gyi.*: Széchenyi a gymnasiumban i. m. 918–919.

³³ *Anleitung zur deutschen Rechtlesung und Rechtschreibung, zum Gebrauche der Nationalschulen in dem Königreich Ungarn, und den damit verbundenen Staaten.* Buda 1784. A következőkben röviden *Bevezető*ként fogom említeni.

³⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4.

³⁵ *Wiesinger, P.*: Die sprachlichen Verhältnisse i. m. 348–349.

és az 'überlassen' ige részes esetű vonzata helyett tárgyesetbe tette a birtokos névelőt, mint vonzatot: „ich habe mich ganz meinen Schmerz überlassen”.³⁶

Egy későbbi, 1815-ös levelében a 'gegen' és az 'ohne' prepozíciókat részes esetel használta, holott ezek tárgyesettel álló előljárószavak: „Alles dieß geht so gegen meinem Herzen [...]“, „[...] meine Gesundheit ist zu Grunde – und ohne der bin ich jeden zur Last”.³⁷ Egy további helytelen esethasználat az utóbbi idézetben, hogy a 'jeder' háromalakú determináns tárgyesetben szerepel a mondatban, de részes esetben kellene állnia, mert az ige azt vonzza a használt kifejezésben: jemandem zur Last sein – valakinek a terhére lenni.

De nem feltétlenül tekinthető hibának, hogy Széchenyi a 'wegen' előljárószó esetén a vonzott birtokos eset helyett a részes esetet használta, hiszen (a mai használatban is) különbség van irodalmi és köznyelvi használat tekintetében: az irodalmi nyelv a birtokos esetet használja, a köznyelv inkább a részes esetet: „wegen dem Brodt”³⁸ vagy „wegen meinen gar vielen Geschäften”.³⁹

Az 1825 után írott, általam olvasott leveleiben már sokkal inkább jellemző, hogy a gróf odafigyelt a helyes esethasználatra, és csak elvétve fordult elő, hogy felcserélte azokat, például az 'auf jeden Fall' – mindenesetre kifejezésnél előfordult, hogy helytelenül részes esettel használta: „auf jedem Fall”.⁴⁰

Az esethasználattal szorosan összefügg az igékhez, főnevekhez és melléknevekhez kapcsolódó előljárószavas vonzatok használata is, itt az esettévesztésen túl megfigyelhető az is, hogy olykor nem a megfelelő prepozíciót alkalmazta. Ez leginkább olyan esetekben fordult elő, amikor a magyar szintagmát németre fordítva megtartotta a magyar jelentésnek megfelelő előljárószót, és nem vette figyelembe azt a tényt, hogy a német nyelvben egy, a magyar jelentéstől eltérő prepozíció használatos. Így az egyik 1815-ös levelében az 'an' előljárószó helyett helytelenül használta a bei⁴¹ prepozíciót: „saß bei Tisch”, helyesen: saß am Tisch lenne.⁴²

³⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Simánd, 1810. szept. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/6. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 48–49. „[...] az emberi élettől [...]”, „[...] teljesen átadtam magamat a fájdalomnak [...]”.

³⁷ Széchenyi István szüleinek. Santo Guisto, 1815. máj. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/41. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 155–156. „Mindez szívem ellen való [...]”, „egészségem tönkrement – és nélküle mindenkinek terhére vagyok”.

³⁸ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1816. márc. 11. MTA KIK Kt K 196/106. „a kenyér miatt”.

³⁹ Széchenyi István Ernusz Józsefnek. Pest, 1831. okt. 29. OSZK Kt Lt. „oly sok ügyem miatt”. (Többszámúban az irodalmi nyelv is használja a részes esetet a 'wegen' után, ha a birtokos eset nem lenne felismerhető, de itt erről nincs szó, mivel a határozott névelő egyértelműen megmutatja az esetet.)

⁴⁰ Széchenyi István Fehr Vilmosnak. Bécs, 1845. aug. 18. OSZK Kt Lt. „minden esetre”.

⁴¹ Magyar jelentése: -nál, -nél.

⁴² Széchenyi István Széchényi Ferencnek. London, 1815. nov. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/55. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 177–179. „ültem az asztalnál”.

Birtokos eset, birtokviszony kifejezése

A birtokos eset kifejezése a német nyelvben a névelők és a névmások feladata, csak tulajdonnevek esetében használható birtokos jelző. Széchenyi leveleiben a birtokos esethasználat kapcsán jellemzően a vonatkozó névmások birtokos esetének nyelvtani nemek szerinti felcserélése figyelhető meg néhány szintagmában.⁴³ Így például egy 1813-ból származó levélben: „bitte um den Segen, wie auch den meiner einzig guten Mutter; dessen Hände ich tausendmal küsse”.⁴⁴

A birtokviszony kifejezése a német nyelvben eltér a magyar nyelvű szerkezettől, mivel nem a birtokossal kezdődik a kifejezés, hanem a birtokkal és ezt követően birtokos esetbe kerülve áll a birtokos. Széchenyi egy-két korai levelében jellemző volt, hogy megtartotta a birtokviszonyban a magyar sorrendet: „aus meines Besten Vaters Briefen”,⁴⁵ de később már használta helyesen is: „2 Briefe meines besten Vaters”, ám ugyanezen levél utolsó sorában újabb csere figyelhető meg birtok és birtokos között: „Meiner Liebsten Besten Mutter Hände [...]”.⁴⁶ Későbbi levelekben már nem jellemző az ingadozás, helyesen alkalmazta a szerkezetet: „die Ausgaben meines neuen Quartiers”,⁴⁷ „mit Beistand meines und Ihres Schutzengels”⁴⁸ vagy „den Adel Ihrer schönen Seele [...]”.⁴⁹

Főnevek

A német nyelvben kétféle főnevet kell ragozni: az úgynevezett gyenge főneveket alanyeset kivételével mindig -n vagy -en végződéssel kell ellátni, és a melléknévből képzett főneveket úgy, mint a mellékneveket. A gyenge főnevek ragozása esetében Széchenyi a korai leveleiben ingadozó volt, például a Fürst (herceg) főnévnél rendszerint elmaradt a ragozás, de a Graf (gróf) mindig megkapta a neki

⁴³ 'Dessen' vonatkozó névmás használatos, ha hímnemű és semlegesnemű főnévre vonatkozik a mellékmondat, 'deren' vonatkozó névmás, ha nőnemű vagy többes számú főnévre.

⁴⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pest, 1813. márc. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/3. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 62–63. „áldást kérek, mint ahogy egyetlen anyámét, akinek kezeit ezerszer csókolom [...]”.

⁴⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnének. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 36–37. „legjobb apám leveleiből”.

⁴⁶ Helyesen: die Hände meiner liebsten besten Mutter. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Hohenmaut, [1812.] okt. 3. MNL OL P 623-A-I.-9.-623-A-I.-9.-No. 41/3. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 56–57. „legjobb apám két levele”, „legkedvesebb és legjobb anyám kezeit”.

⁴⁷ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1821. ápr. 3. MTA KIK Kt Ms 4229/183. „új szál-lásom kiadásai”.

⁴⁸ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nak. H. n., 1825. okt. 22. MTA KIK K 223 105b–106b Közli: SzIN II. 637. „az én és az Ön védőangyala segítségével”.

⁴⁹ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nak. Pozsony, 1830. dec. 15. OSZK Kt Lt. Közli: *Csery-Clausner Mihály*: Széchenyi levele 1830. december 15-éről. In: *Regnum – Egyháztörténeti évkönyv* 5. Bp. 1943. 138–140. „az Ön szép lelkének nemessége [...]”.

járó végződést: „mit den Fürst Windischgrätz”,⁵⁰ „den Fürst Schwarzenberg”⁵¹ és „in das Hauptquartier des Grafen Wittgenstein”,⁵² „den Grafen Eichelburg”.⁵³

A főnevek többes számának képzésekor gyakori jelenség a német nyelvben, hogy a többes szám jele mellé a főnév tőhangzója, amennyiben képes rá, umlautot is kap, például das Buch – die Bücher (könyv), der Gast – die Gäste (vendég). De ez nem mindig van így, a következő példáknál marad az eredeti tőhang: die Fahrt – die Fahrten (utazás), das Tor – die Tore (kapu). A 19. század első felében azonban több olyan szónál is került umlaut többes számú főnév tőhangzójára, ahol ma már nem. Széchenyi leveleiben a leggyakrabban erre az esetre a der Tag – nap szó fordul elő, amelynek ma használatos többesszáma ’die Tage’, ugyanez a grófnál ’die Täge’: „Wir hoffen in ein paar Tügen gänzlich fertig zu sein [...]”⁵⁴ vagy egy másik levélben: „In etwelchen Tügen ist Musterung zu Simmand [...]”⁵⁵ Ezen kívül gyakran használt umlautot ott, ahol egyáltalán nem volt indokolt, például a ’kommen’ ige esetében rendszeresen, amelynek ragozása jelen időben nem rendhagyó, tehát nem szükséges az umlaut alkalmazása: „Jetzt kömmt erst aber das Geständniß.”⁵⁶ vagy „Mein Bruder Paul kömmt auch mit, [...]”⁵⁷

Melléknevek

A melléknevek esetében két nyelvtani jelenségről beszélhetünk: ragozás és fokozás. Előbbit Széchenyi az idő múlásával egyre helyesebben alkalmazta, amennyiben helyes volt a főnév előtt a névelő, és megfelelő esetben került a jelzős szerkezet. Eleinte ugyanis előfordult, hogy mindenhová ’-n’ vagy ’-en’ végződést tett

⁵⁰ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Párizs, 1814. máj. 4. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/58. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 141–142., helyesen: mit dem Fürsten Windischgrätz – Windischgrätz herceggel (részlet).

⁵¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Párizs, 1815. szept. 16. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/44. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 159–160. Helyesen: den Fürsten Schwarzenberg – Schwarzenberg herceget (tárgyeset).

⁵² Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Basel, 1814. jan. 1. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/2. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 60–61. „Wittgenstein gróf fő szállására” (birtokos eset).

⁵³ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Kisbér, 1809. okt. 14. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 19–20. „Eichelburg gróftot” (tárgyeset).

⁵⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6. „Reméljük, pár napon belül teljesen készen leszünk, [...]”.

⁵⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/8. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 44–45. „Néhány napon belül sorozás lesz Simándon, [...]”.

⁵⁶ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Frankfurt, 1813. nov. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/20. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 92–95. „Most jön csak a beismerés.”

⁵⁷ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1814. okt. 10. MTA KIK Kt K 196/79. Közli: *Majláth Béla*: Gróf Széchenyi István levelei I–III. Bp. 1889–1891. (a továbbiakban: SzIL és kötetszám) I. 4–5. „Testvérem Pál is jön [...]”.

bármilyen egyeztetés nélkül, vagy a melléknév is ugyanolyan ragot kapott, mint a névelő: „in vielgeliebtem Väterlichen Hause [...]”,⁵⁸ „Liebsten besten Vater [...]”.⁵⁹

A fokozásnál gyakori jelenség Széchenyi leveleiben, hogy a gróf középfokú összehasonlításnál az összehasonlító 'als' kötőszó helyett a 'wie'-t használta, amit alapfokon kellene: „Ich hab' bis jetzt etwas mehr wie 500 # ausgegeben, [...]”,⁶⁰ „da sie [...] schöner, wie bei uns sind”,⁶¹ „wie sie bey jeden Gefecht mehr verlieren wie die Russen und Ostreicher.”⁶²

Egyeztetés

A korai levelekben ritkán előforduló nyelvtani hiba, hogy egy-egy mondatnál elmaradt az alany és állítmány egyeztetése: „Alle meine Leute und meine Bagage ist bereits [...] eingeschiff.”,⁶³ „bey uns ist alles guter Laune”.⁶⁴ Vagy szó szerkezetnél a nemek egyeztetése: „daß ich einem beßeren Freund auf dieser Welt habe als meinem Vater und Mutter”.⁶⁵ Ebben a tagmondatban helyesen használta ugyan az 'als' kötőszót középfokú összehasonlításban, viszont a 'haben' ige miatt használandó tárgyeset helyett részes esetben ragozta a mondat elején és végén álló névmásokat, valamint a birtokos névmásnál nem vette figyelembe, hogy a 'Vater' és 'Mutter' főnevek eltérő neműek, ezért az utóbbi előtt is ki kellett volna tenni a birtokos névelőt nőnem tárgyesetben ragozva: „dass ich einen besseren Freund auf dieser Welt habe als meinen Vater und meine Mutter”.

⁵⁸ Helyesen: in vielgeliebtem väterlichem Hause vagy in dem vielgeliebten väterlichen Hause. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Cenk, 1809. ápr. 11. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 3–4. „hón szeretett atyai házban”.

⁵⁹ Helyesen: Liebster bester Vater. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Nagyvárad, 1810. aug. 5. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 38–39. „Kedves legjobb apám [...]”.

⁶⁰ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Milánó, 1817. júl. 25. MTA KIK Kt K 196/159. Közli: *Majláth B.: Széchenyi levelei* i. m. I. 49–51. „Idáig több mint 500 forintot költöttem [...]”.

⁶¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pera, 1818. okt. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/23. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 212–221. „mivel ezek [...] szebbek, mint nálunk”.

⁶² Helyesen: wie sie bei jedem Gefecht mehr verlieren als die Russen und Österreicher. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Teplitz, 1813. szept. 13. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/11. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 77–78. „ahogy [a franciák – C. Sz.] minden egyes csatában többet veszítenek, mint az oroszok és az osztrákok”.

⁶³ Helyesen: sind. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Málta, 1819. márc. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/6. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 291–293. „Minden emberem és a csomagom is [...] behajózott.”

⁶⁴ Itt az egyeztetés ugyan helyes, de mivel megszámlálható mennyiségre vonatkozik, ezért helyesen: bei uns sind alle guter Laune. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 5–6. „nálunk mindenki jókedvű”.

⁶⁵ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Milánó, 1817. jún. 23. MTA KIK Kt K 196/155. Közli: *Majláth B.: Széchenyi levelei* I. i. m. 45–46. „hogy jobb barátom legyen ezen a világon, mint az apám és az anyám”.

Múlt idő

A múltidő képzésénél ritkán fordult elő, hogy a gróf a rendhagyó igéknek nem a helyes múlt idejű alakját használta. Így például a rendhagyó 'scheiden' ige Präteritum alakját helytelenül szabályosan képezte:⁶⁶ „eine der vorzüglichsten für ihm⁶⁷ zu seyn scheinte [...]”, az ige első múlt idejű alakja: 'schien'.⁶⁸ Itt pusztán csak egyszerű tévesztésről lehetett szó, mert máskor helyesen használta ennek az igének az első múlt idejű alakját, például nem sokkal az előző megírását követően, 1814 márciusában apjának írott levelében négy helyen is.⁶⁹

Ritkán fordult elő az eddig általam olvasott levelekben, hogy az összetett múlt idő képzésénél Széchenyi nem a megfelelő időbeli segédigét használta a mondatban. Az viszont több alkalommal is visszatérő hiányosság, hogy a mellékmondatban a mondat végéről elmaradt a ragozott időbeli segédige, leginkább a 'haben' valamilyik alakja, de ennek elhagyásával kapcsolatban nincs tudomásom (sem korabeli, sem jelenlegi) nyelvtani szabályról, ezért az elhagyást figyelmetlenségnek tekintem. Néhány példa erre: „Ich habe [...] erklärt, was mich gezwungen, diese große Summe aufzunehmen.”⁷⁰ „Leider kann ich nicht sagen, daß ich keine ausgegeben!”⁷¹

Mellékmondati szórend és az „ugrószabály”⁷²

A mondaton belüli szavak rendjét tekintve a mai nyelvre jellemző struktúrák lényegi része már a 16–18. század folyamán rögzült, így az itt tárgyalt korszakunkban hasonló mondat szerkezetekkel találkozhatunk, mint manapság. Például a ragozott ige helye mindig a mondat második helyén van (néhány jól körülhatárolható kivételtől eltekintve), vagy az úgynevezett „ugrószabály”, amikor a mellékmondatban a ragozott ige megelőzi az igei állítmány többi alakját.⁷³

⁶⁶ Az ige tőhöz '-te' ragot kell illeszteni.

⁶⁷ Részben esetet használt tárgyeset helyett, helyesen: für ihn.

⁶⁸ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Troyes, 1814. febr. 8. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/41. Közli: : *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 114–115. „úgy tűnt, ez egyike a legkiválóbb pozícióknak számára [...]”.

⁶⁹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. 1814. márc. 3. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/44. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 120–122.

⁷⁰ Helyesen: was mich gezwungen hat. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Málta, 1819. márc. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/6. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 291–293. „Elmagyaráztam, mi kényszerített arra, hogy ezt a nagy összeget felvegyem.”

⁷¹ Helyesen: daß ich keine ausgegeben habe. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Konstantinápoly, 1818. szept. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/21. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 198–211. „hogy semmit sem költöttem”.

⁷² Az ugrószabály kifejezést Scheibl Györgytől vettem át, lásd *Scheibl György*: Német nyelvtan 222 pontban. Szeged É. n. 38–39.

⁷³ *Polenz, P. v.*: Deutsche Sprachgeschichte i. m. 268.

Gyakori mondattípus az összetett mondatok esetében a mellékmondat, amelyet bizonyos kötőszavak vezetnek be, és ezek nem egyenes szórendet⁷⁴ hoznak magukkal, hanem az úgynevezett mellékmondati szórendet, amelyben a ragozott ige az eddigi megszokott második helyéről a tagmondat legvégére kerül. Ezt a helyzetet bonyolítja, ha több főnévi igeneves igei szerkezettel van dolgunk, és a 'haben' ragozott időbeli segédigeként (kijelentő vagy feltételes módban egyaránt) bekerül a mellékmondatba, de ez a szabály szerint nem az utolsó helyre, hanem a főnévi igenevek elé ugrik. Ez a szabály már a 14–17. század folyamán (a Frühneuhochdeutsch idején) rögzült, és akkoriban több összetett igealaknál is használatban volt, nem csak a több főnévi igeneves múlt időnél.⁷⁵ A szabály alkalmazása eleinte Széchenyinek is nehézségeket okozott: „daß Sie keinen besseren erwählen hätten können”,⁷⁶ „da wir mittelst eine Barometer, doch sehen hätten können”.⁷⁷ Pedig a gróf biztosan ismerte a szabályt, mert egy 1809-es levelében helyesen használta: „daß meine Beste Mutter den lezten Brief [...] nicht hat lesen können”.⁷⁸ Későbbi, általam olvasott leveleiben is ingadozva használta ezt a szerkezetet az összetett múlt időknél: „daß das Dampfschiff Argo für den bestimmten Termin zu Höchstdero Dienste hätte beordnet werden können”,⁷⁹ de „daß man Sie aufsitzen hat lassen”.⁸⁰ És azoknál a szerkezetknél is ingadozik az alkalmazása, amelyeknél a mai használatból kikopott ez a nyelvtani jelenség.⁸¹

⁷⁴ Egyenes szórend: a mondat vagy a tagmondat az alannal kezdődik, utána következik a ragozott állítmány, majd a többi mondatrész.

⁷⁵ Ahogy ez Széchenyi leveleiben is jól nyomon követhető. Érdekeség viszont, hogy azokat a szerkezeteket többnyire jól használta, csak a több főnévi igeneves múlt idő kapcsán volt problémája az igék sorrendjével. *Polenz, P. u.: Deutsche Sprachgeschichte* i. m. 268.

⁷⁶ Helyesen: dass Sie keinen Besseren hätten erwählen können. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Nagyvárad, 1810. aug. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/12. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 38–39. „hogy nem választhatott volna jobbat”.

⁷⁷ Helyesen: da [...] hätten sehen können. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Brussa, 1818. nov. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-623-A-I.-9.-No. 44/27. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 230–234. „mivel a barométer segítségével mégiscsak látnunk kellett volna”.

⁷⁸ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Pápa, 1809. okt. 27. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.: Széchenyi levelei* i. m. 21–22. „hogy legjobb anyám nem tudta [...] elolvasni az utolsó levelet”.

⁷⁹ Széchenyi István Obrenovics Milos fejedelemnek. Pozsony, 1835. júl. 6. Közli: *SzIL* II. 53–54. „hogy az Argo gőzhajót Öméltósága szolgálatára bocsájthatták volna.”

⁸⁰ Széchenyi István Heinrich Jánosnak. Pest, 1845. dec. 11. MTA KIK Kt K 195/18. Közli: *SzIL* III. 369. „hogy Önt felültették”.

⁸¹ Idézet nélkül néhány példa: helyesen Széchenyi István Tasner Antalnak. Cenk, 1838. máj. 6. MNL OL R 196 No. 138. Közli: *SzIL* II. 504–508.; Széchenyi István Sina Györgynek. Pest, 1840. jan. 8. Közli: *SzIL* III. 14–15.; Helytelenül Széchenyi István Tasner Antalnak. Pozsony, 1843. végén MNL OL R 196 No. 369. Közli: *SzIL* III. 223–227.

Helyesírás

Széchenyi korai leveleiben megfigyelhető, hogy bizonyos szavak esetében a régies írásmódot, illetve magán- és mássalhangzó használatot alkalmazta, ezen felül többféle helyesírási hibát is elkövetett.

A német nyelvben nemcsak a tulajdonnevek írandók nagy kezdőbetűvel, hanem a köznevek, valamint a melléknévből vagy igéből képzett főnevek, illetve olyan szavak is, amelyek egy személy titulására vonatkoznak. Széchenyi leveleiben előfordult, hogy a főneveket kis kezdőbetűvel írta: „um ½ 3 Uhr in der früh ist die stunde zum aufstehen [...]”.⁸² Ugyanakkor melléknéveket vagy határozószavakat nagy kezdőbetűvel, például a jelzőt a következő helyen: „das Verschanzte Laager was wir ferfertigen [...]”.⁸³ Ebben az idézetben az is megfigyelhető, hogy a 'v' betűt a kiejtésének⁸⁴ megfelelően 'f'-el írta, ami helyesen írva: *verfertigen*.

A kiejtés szerinti helyesírás jegyében a szabály szerint nem volt szabad semmit sem hozzátenni a hallottakhoz, vagy esetleg elvenni azokból. Például feleslegesnek ítéli a Bevezető az 'e' betűt a *gerne* vagy a *Gemüthe* szavak végén, illetve az 'o' betűt a *dahero*, *bishero* és társaik esetében, vagy az an- igekötő használatát néhány szó esetében, mint például az *ansonst* és az *anverlangen*.⁸⁵ Széchenyi leveleiben mindhárom szükségtelennek tartott szó eleji és szóvégi kiegészítésre találunk példát: *gerne*,⁸⁶ *nunmebro*,⁸⁷ *anersuchen*.⁸⁸

A mai német nyelvhasználó számára szembeűnő lehet, hogy néhány magán- és mássalhangzót másként használtak akkoriban. Ilyen például az 'y', amelyet olyan szavaknál is alkalmaztak, ahol az 'y' után egy magánhangzó következik vagy nyújtásról van szó, például *frey*, *zwey*, ezért azonban helytelen volt a *Beyspiel* vagy a *beyde* szavak írása 'y'-nal.⁸⁹ Széchenyi leveleiben is megfigyelhető ez a jelenség, az említett példákon túl a 'seyn' létige vagy a 'bey' előjárószó fordul elő gyakran 'y'-nal.

Egy másik mássalhangzó, amelynek használatában némi eltérés mutatkozik, az úgynevezett „néma h”, amely ma is az előtte szereplő magánhangzó nyújtását

⁸² Széchenyi István Széchényi Ferencnének. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6. „hajnali fél három az ideje a felkelésnek”.

⁸³ Széchenyi István Széchényi Ferencnének. H. é. n. MNL OL P 623 A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6. „a körbe sáncolt tábor, amit készítettünk [...]”.

⁸⁴ [f]

⁸⁵ A ma használatban lévő Duden szótár ezeket az alakokat régiesnek (veraltet) nevezi.

⁸⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No 41/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 46–48. „szívesen”.

⁸⁷ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. nov. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/20. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 92–95. „immár”.

⁸⁸ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 42–44. „folyamodik”.

⁸⁹ *Anleitung* 1784. i. m. 18.

célozza, ahogy korábban, de akkor még más helyen, például ’t’ betű után is jelölték, ha hosszú magánhangzó előtt vagy után állt, például *thun, Rath, Thier, miethen*.⁹⁰ Ez Széchenyi szóhasználatában is megfigyelhető a hosszú szótagoknál, külön idézet nélkül néhány általa gyakran használt szó: *thun, werth, Theil, jeh, That, theuer*. Érdekeség ennek kapcsán, hogy a ’-mal’ képzőt egy ideig szintén nyújtva írta: ’-mahl’, de 1813-ban eltűnt ebből a szótagból a nyújtóhang, és ezt követően már anélkül használta: „Liebster Vater; erathen Euer Gnaden einmahl, welch groß Glück ich gemacht habe.”;⁹¹ később: „daß dieser seelige Augenblick doch noch einmal kommen wird, [...]”.⁹²

A ’scharfes S’⁹³ használatával a legutóbbi időkben is mindig foglalkoznak, ha helyesírási reformokra kerül sor. A 18. század végén is rögzítették ennek használatát (ami ma is alkalmazásban van): ’ß’-t használnak, ha hosszú magánhangzó vagy diftongus után áll (*groß, weiß*) ’ss’-t, ha két magánhangzó között helyezkedik el (*hassen*). Ugyanakkor hangsúlytalan szóvégződésnél összevonást lehetett megfigyelni: például *dieses* helyett *dieß*.⁹⁴ Ez a jelenség mára kikopott a használatból, de Széchenyi leveleiben még megfigyelhető az utóbbi alak használata.⁹⁵

Az ’s’, ’ss’ és ’ß’ használatát tekintve Széchenyi a szabályoknak megfelelően járt el, még akkor is, ha a mai nyelvhasználónak szemet szúrhat néhány szó írásmódja, mert akkoriban még több olyan esetben is használatban volt a ’ß’, amelyeknél ma már ’ss’-t használunk, például: *Kenntniß*⁹⁶ vagy *gewiß*.⁹⁷ Egy-egy egyedi helyesírási jellemző ennek ellenére ez esetben is megfigyelhető, például az ’äußerst’ határozó szót többnyire nem ’ß’-szel, hanem csak egy ’s’-szel írta.⁹⁸

⁹⁰ *Adelung, J. C.*: Vollständige Anweisung i. m. 1978. 246.

⁹¹ Széchenyi István Széchény Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 42–44. „Legkedvesebb apám, találja csak ki kegyelmed, milyen nagy szerencsém volt.”

⁹² Széchenyi István Széchény Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 100–101. „hogy ez az áldott pillanat még egyszer eljön”.

⁹³ ß – [s]

⁹⁴ *Adelung, J. C.*: Vollständige Anweisung i. m. 1978. 185–187.

⁹⁵ Például: Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. London, É. n. [1815.] nov. 8. MTA KIK Kt K 196/90. Közli: *Majláth B.*: Széchenyi levelei i. m. I. 11–12. Széchenyi István Desfours Vincének. H. n., 1823. okt. 18. MTA KIK Kt K 222 49b–51b. Közli: SzLN II. 407–409.

⁹⁶ Például: Széchenyi István Széchény Ferencnek. London, É. n. [1815.] dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/61. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 186–188. „ismeret”.

⁹⁷ Például: Széchenyi István Széchény Ferencnek. London, É. n. [1815.] nov. 1. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/53. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 173–175. „biztos, bizonyos”.

⁹⁸ Például: Széchenyi István Széchény Ferencnek. Freyburg, 1813. dec. 14. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/27. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 101–102.; Széchenyi István Türheim Lujza grófnőnek. Bécs, 1819. okt. 29. MNL OL P 625 B sorozat No. 102. Közli: *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1808–1860. I. Bp. 1943. 21–24. De helyesen is használta, például: Széchenyi István Széchény Ferencnek. Bar sur Aube, 1814. febr. 4. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 113.

Magánhangzók esetében gyakori volt, hogy az umlautos 'a'-t 'e'-vel írták, mivel mély hangként kellett kiejteni,⁹⁹ s az sem volt ritka, hogy egy-egy szónak mindkét betűvel történő írása bevett volt, például Grenze – Gränze, Eltern – Ältern. Erre a jelenségre Széchenyi korai leveleiben is akadt példa: „dan aber fliehen wir [...] in denen Armen unserer Liebsten Ältern”,¹⁰⁰ „an die türkische Gränze”¹⁰¹ vagy „dessen einpflanzung geschieht [...] mit Ächten Méneser Weinreben”.¹⁰² Természetesen az umlaut használatára is volt szabály: 'ä'-vel kellett írni azon szavakat, ahol egyértelműen felismerhető volt, hogy a tőhang korábban 'a' volt, 'e'-vel pedig, ahol az nem felismerhető, ám ez a gyakorlatban nem működött ilyen következetesen.¹⁰³

Helyesírási hibának számít, hogy a 'denn' (mert) kötőszót rendszeresen egy 'n'-nel, 'den'-nek írta, megváltoztatva ezzel a kötőszó szófaját tárgyasetben álló névelőre vagy vonatkozó névmásra, ami kissé nehezítheti az értelmezést az olvasó számára. „Den so gut meint es [...]”,¹⁰⁴ „den die Zahl der Spatzen besonders ist ungeheuer;”¹⁰⁵ vagy „den nur in dem Feuer ist das Leben”.¹⁰⁶ Ugyanez volt a helyzet a helyesírás tekintetében a 'dann' – aztán határozószó esetén is, annyi különbséggel, hogy az egy 'n'-nel írt szóváltozatot nem lehetett mással összetéveszteni: „Wenn ich dan einst nach vielen Jahren,”¹⁰⁷ „daß man dan bald etwas Bestimmteres erfahren wird können.”¹⁰⁸ De nemcsak ezeknél a szavaknál maradt el egy-egy mássalhangzó onnan, ahol kettőzve kellett volna őket használni,¹⁰⁹ néhány további példa a teljesség igénye (és idézet) nélkül: blos, kan

⁹⁹ *Adelung, J. C.*: Grundsätze i. m. 1782. 147–149.

¹⁰⁰ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Székesfehérvár, 1809. nov. 22. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 22–23. „aztán menekülünk [...] szüleink karjaiba”.

¹⁰¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnének. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 36–37. „a török határon”.

¹⁰² Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. aug. 24. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/9. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 42–44. „amelynek beültetése [...] valódi ménesi szőlővesszővel történik”.

¹⁰³ *Andresen, K. G.*: Sprachgebrauch i. m. 13.

¹⁰⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 46–48. „mert ilyen jót jelent ez”.

¹⁰⁵ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Hohenmauth, 1811. máj. 27. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/4. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 51–52. „mert a verebek száma különösen hatalmas”.

¹⁰⁶ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. London, 1815. dec. 3. MTA KIK Kt K 196/91. Közli: *Majláth B.*: Széchenyi levelei i. m. I. 12–13. „mert csak a tűzben van élet”.

¹⁰⁷ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4. „Ha aztán majd sok évvel később, [...]”.

¹⁰⁸ Az idézett sorban a 'dann' nem megfelelő írásmódja mellett további hiba a ragozott állítmány főnévi igenevek közé helyezése. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Lieben, 1813. júl. 15. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/5. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 65–67. „hogy aztán valami biztosabban tapasztalhasunk”.

¹⁰⁹ Bevett szokás volt – nemcsak Széchenyi esetében – hogy a kettőzött mássalhangzó helyett csak egyet írtak le, és felette vízszintes vonallal jelölték a kettőzést. E lehetőség ellenére Széchenyinnél gyakran ez a jelölés is elmaradt.

vagy Schif. Ugyanakkor az is előfordult, hogy indokolatlanul használt kettőzött mássalhangzót ott, ahol csak szimplán kellett volna: diess, tretten, Beruff stb.¹¹⁰ Ez a helyesírási hiba rögzült Széchenyi írásmódjában, mert a későbbi leveleiben ugyan felbukkannak a helyes szóalakok, de jellemzően inkább a helytelen változatok fordulnak elő. (A mássalhangzók halmozása a 17. század öröksége volt, a tárgyalt korszakban e jelenség eliminálására törekedtek, több-kevesebb sikerrel.)¹¹¹

Gyakran megtalálható helyesírási hiba Széchenyi korai leveleiben, hogy a 'wenn' (ha, amikor) kötőszót felcserélte a 'wann' (mikor) kérdőszóval: „wenn werde ich sie sehen?“,¹¹² „wenn ich von Euer Gnaden Nachricht werde haben können.“¹¹³ De természetesen helyesen is alkalmazta: „wann sie ihren Zweck [...] erreichen“.¹¹⁴

A Bevezető kitér a központosítás szabályaira is, külön-külön elmagyarázva, melyik írásjel mire való, mellé írva a latin és a német elnevezését is; ezeknek a használata nem tér el a mai alkalmazástól.¹¹⁵ Széchenyi leveleire általában jellemző a központosítás hiányossága, ami jelentős mértékben megnehezíti az olvasó dolgát (az egyébként sem egyszerűen felépülő mondat szerkezetek miatt). Másrészt, talán éppen a pontok, vesszők és mondatvégi írásjelek helyett használt nagyon sok gondolatjelet, nagyjából háromféle hosszúságban: -, –, —, olykor hullámvonallal jelölve, sokszor halmozva. Későbbi, 1825 utáni levelei némelyikében szövegközi pontozás is megfigyelhető a gondolatjelek mellett vagy helyett. Ezeknek az írásjeleknek az alkalmazásában nincs rendszer, nem állapítható meg, hogy miért váltogatta a gondolatjelek hosszát, formáját és számát, és az sem, hogy pontosan miért használta őket úgy, ahogy.

Egyedi szóhasználat

Egyes szavak esetében helytelen vagy bizonytalan használat figyelhető meg a korai levelekben, mint például a 'vielleicht' (talán) és a 'jetzt' (most) határozószavak írásmódja esetén.

¹¹⁰ Erre Viszota is kitért röviden, lásd *Viszota Gy.*: Széchenyi nyelvkészsége i. m. 119.

¹¹¹ *Polenz, P. u.*: Deutsche Sprachgeschichte i. m. 243.

¹¹² Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 100–101. „mikor fogom újra látni?”

¹¹³ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „mikor kaphatok hírt kegyelmedtől”.

¹¹⁴ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. szept. 12. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 46–48. „mikor éri el a célját”.

¹¹⁵ *Anleitung* 1784. i. m. 14–31.

A 'vielleicht' az 1809 folyamán íródott levelekben vagy rövid szótaggal kezdődik: „alles was Sie villeicht betrüben könnte”,¹¹⁶ vagy kimaradt belőle egy 'l' betű: „was mir vieleicht vorhin für unmöglich schien [...]”.¹¹⁷ A 'villeicht' alak csak az 1809-es levelekben bukkant fel, míg a 'vieleicht' 1822-ig váltakozva a helyes szóalak mellett rendszeresen előfordul.

Érdekesen alakult a 'jetzt' időhatározó helyesírásának sorsa is. Széchenyi eleinte a régies 'itzt' alakváltozat saját maga által formált alakját használta: „Izt bitte ich um den Segen [...]”,¹¹⁸ „vieleicht wirds izt besser gehen”,¹¹⁹ „Ich bin mit die¹²⁰ 2 Jungen bis izt zufrieden [...]”.¹²¹ Az 'izt' szóalak 1816-ig rendszeresen előfordul a levelekben, kivéve az 1813-ban írottakat, ezt követően ingadozó a megjelenése, ugyanakkor a helyes 'jetzt' szóalak is megtalálható a korai, 1809–1812 közötti levelekben, de akkor még nem szerepelt túlnyomó többségben.

A korai levelek némelyikében további érdekesség, hogy a 'genug' (elég, elegendő) határozószót, és a 'weg' igekötőt a szóvégi 'g' helyett 'ch'-val írta: genuch és wech; mindkét szóalak eltűnt az 1814 utáni levelekből. Erre az írásmódra magyarázatot nem találtam, ezért ezt Széchenyi egyedi szóhasználatának tekintem.¹²²

Osztrák nyelvjárás

A német nyelv használata a korszakban régióként eltérő volt. Ausztria Dél-Németországgal és Svájjal együtt alkotta a felnémet nyelvterületet, de ez korántsem jelentett egységes nyelvhasználatot a földrajzi határokon belül, hiszen nyelvileg további területek határolódtak el egymástól. Ausztria Bajorországgal alkot szorosabb nyelvi közösséget, így a bajor nyelvjáráshoz tartozónak tekintik.¹²³

¹¹⁶ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. H. n., 1809. ápr. 11. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 3–4. „minden, ami Önt talán elkeserítené”.

¹¹⁷ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Győr, 1809. jún. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 6–9. „ami ezelőtt nekem lehetetlennek tűnt”.

¹¹⁸ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Kisbér, 1809. okt. 17. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 20–21. „Most áldást kérek [...]”.

¹¹⁹ Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Hohenmaut, 1812. okt. 5. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/2. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 52–54. „most talán jobban megy majd”.

¹²⁰ Tárgyesetet használ részes eset helyett, helyesen: mit den 2 Jungen.

¹²¹ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, 1816. márc. 1. MTA KIK Kt K 196/105. „A két fiúval most elégedett vagyok [...]”.

¹²² Idézet nélkül néhány példa: 'genuch': Széchenyi István Széchényi Ferencnek. H. é. n. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 39. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 5–6.; Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. okt. 2. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/5. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 49–51.; 'wech': Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/13. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 36–37.; Széchenyi István Széchényi Ferencnek. Pest, 1813. márc. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/3. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 62–63.

¹²³ *Jakob Ebner*: *Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch des österreichischen Deutsch*. Berlin 2009. 446–449.

Széchenyi leveleinek szövegében megfigyelhető egy-egy olyan szó, kifejezés vagy nyelvtani jelenség, amely e nyelvjárás sajátosságának tekinthető, s ez nem meglepő egy bécsi körökben mozgó ifjú arisztokrata tollából.

Összességében a dialektusokra jellemző, hogy az igéhez, a melléknévhez vagy a főnévhez kapcsolódó, az irodalmi nyelvben használatostól eltérő vonzatokat alkalmaznak, legyen szó egyszerűen csak valamelyik esetről vagy pedig előljárásvas vonzatról. Például a 'denken' (gondolni valamire) ige 'auf' vonzattal történő használata az 'an' előljárárszó helyett csak a délnémet nyelvjárásban fordul elő. Széchenyi több levelében is ezzel az előljárárszóval használta ezt az igét: „und darf auf keine Ruhe denken”,¹²⁴ „Denken Sie darauf [...]”.¹²⁵ Ugyanakkor 'an' vonzattal is írta: „an mein Liebes Vaterland denkend”.¹²⁶

A nyelvjárások egy másik jellemzője, hogy az összetett múlt időt nem feltétlenül az irodalmi nyelvben használatos időbeli segédigével képezik. Erre Széchenyiné is található példa, egy 1810-es levelében így írt: „da hier noch nie ein Militair gelegen ist”,¹²⁷ a liegen (feküdni) ige Perfekt igeidejét a 'haben' segédigével képezi, de délnémet, osztrák és svájci nyelvterületen előfordul, hogy a testtartást kifejező igék (jelentésváltozás nélkül) 'sein' segédigét kapnak.

A német nyelv egyik érdekessége a dupla tagadás, amikor egy mondaton belül kétféle tagadószó fordul elő, és ez a Standarddeutsch-ban igenlést jelent,¹²⁸ viszont – főként a délnémet területen – két tagadószó együttes használata erősítette a tagadás tényét már a 19. században is.¹²⁹ Széchenyi is utóbbi értelemben használta a kettős tagadást, egyik levelében arra panaszkodott apjának, hogy a tábori körülmények között elég rosszak az étkezési viszonyaik, mindenkinek saját maga szakácsának kell lennie, mert „daß hier gar kein ordentliches Wirtshaus nicht existirt”.¹³⁰ Egy másik levelében így írt egy bizalmasnak szánt közlemény végén: „Alles dieß sage ich aber kein Menschen nicht.”¹³¹

¹²⁴ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Chaumont, 1814. jan. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/38. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 112–113. „nem gondolhatok pihenésre”.

¹²⁵ Széchenyi István Liebenberg Jánosnak. Bécs, [1816.] jan. 16. MTA KIK Kt K 196/98. Közli: Majláth B.: Széchenyi levelei I. i. m. 19–20. „Gondoljon arra [...]”.

¹²⁶ Széchenyi István Széchenyi Ferencnének. Basel, 1813. dec. 23. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/30. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 105. „kedves hazámra gondolva”.

¹²⁷ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „mivel itt még sosem volt hadsereg”.

¹²⁸ Például: Er ist *nicht* unbegabt. = Er ist begabt. – Ő tehetséges. De délnémet területen úgy értendő: Ő egyáltalán nem tehetséges.

¹²⁹ *Stephan Elspaß*: Sprachgeschichte von unten. Untersuchungen zum geschriebenen Alltagsdeutsch im 19. Jahrhundert Tübingen. Niemeyer 2005. 280.

¹³⁰ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Világos, 1810. júl. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 41/15. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 34–36. „hogy itt egyetlenny rendes fogadó sincs”.

¹³¹ Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Milánó, 1815. márc. 28. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/36. Közli: Zichy A.: Széchenyi levelei i. m. 149–150. „Mindezt egyetlen embernek sem mondom el.”

Széchenyi reflexiói a német nyelvvel kapcsolatban

A levelekben olykor a gróf maga is tett megjegyzéseket nyelvtanulásával, nyelvhasználatával kapcsolatosan, amelyek arról tanúskodnak, hogy ő maga egyre tudatosabb nyelvhasználóvá vált.

A rendelkezésünkre álló levelek vegyesen tartalmaznak tisztázatokat és fogalmazványokat, s mindkét típusnál előfordulnak olykor javítások is, ám többnyire stilisztikai korrekciókról vagy kiegészítésekről van szó, esetleg kihúzással törölt egy-egy szót, sort vagy mondatot. Csak nagyon ritkán bukkantam olyan módosításra, amely a nyelvhelyesség javítása érdekében történt volna. Egy korai példa 1813-ból: „mit den ich dann schon aus kommen werden”, ahol a mondatvégi ragozott igét először főnévi igenév alakban hagyta, majd később egyeztette az egyes szám első személyű alannyal.¹³² Az 1820 májusában (eddig) ismeretlen személyhez íródott levélben két ilyen példa is akad, az egyik, hogy a ’holdselig’ (bajos) melléknévet eredetileg két ’e’-vel írta, de ezt áthúzással javította a helyes szóalakra. Korábban, a szüleihez írott levelekben rendszeresen előfordult a ’selig’ melléknév vagy ’Seligkeit’ főnév, amelyeket többnyire helytelenül két ’e’-vel írt.¹³³ Szintén az ismeretlenhez írott levélben a ’verlohren’ igealakból a ’h’ betűt áthúzta,¹³⁴ és meghagyta a helyes igealakot.¹³⁵ Ennek a levélnek a dátuma azért érdekes, mert nagyjából másfél évvel ezt megelőzően arra panaszkodott egyik levelében apjának, hogy nem tud helyesen írni,¹³⁶ és keleti utazásáról hazatérve hozzá is látott a német nyelv szabályainak tanulmányozásához.¹³⁷

Türheim Lujza grófnőnek írott levelében többek között azt ecsetelte, hogy mivel foglalkozott, mióta nem találkoztak, irodalomból például „az óriási Teutónia”-val, majd ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Azt mondom Önnek, szerelmes vagyok a német nyelvbe – már ha a szívem képes még egyáltalán szerelemre.”¹³⁸

¹³² Széchenyi István szüleinek. Prága, 1813. aug. 31. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/7. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 69–71. „akivel aztán majd ki fogok jönni” (helyesen: mit dem [...]).

¹³³ Például: Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Frankfurt, 1813. dec. 7. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/25. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 100–101.; Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Párizs, 1814. ápr. 26. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 43/55. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 138–139.

¹³⁴ A ’verlieren’ (elveszíteni) ige befejezett melléknévi igenév alakja.

¹³⁵ Széchenyi István ismeretlen címzettnek. Bécs, 1820. máj. MTA KIK Kt K 216 35b–40. Közli: SzLN II. 13–17.

¹³⁶ „Ne mutassa meg levelemet senkinek sem, aki nem a barátaink közül való. – A szememre hányhatnák, hogy nem tudok írni – és ez részben igaz is – de annyira szétszórt vagyok, sokféle nézek egyszerre, sok mindenről kell gondoskodnom [...]”. Széchenyi István Széchenyi Ferencnek. Konstantinápoly, 1818. szept. 21. MNL OL P 623-A-I.-9.-No. 44/21. Közli: *Zichy A.*: Széchenyi levelei i. m. 198–211.

¹³⁷ MTA KIK Kt K 252.; *Viszota Gy.*: Széchenyi nyelvkészsége i. m. 120.

¹³⁸ Széchenyi István Thürheim Lujza grófnőnek. Debrecen, 1820. aug. 9. MNL OL P 625 B sorozat No. 103. Közli: *Bárfai Sz. L.*: Adatok I. 33–36.

Feltehetően a pár hónappal azelőtt megkezdett elmélyedése a németben is hozzájárult ehhez a szentimentális kijelentéshez.

Egy későbbi, Zichy Károlynéhoz írott levelében már komolyabban fogalmazott, amikor a nyelvtani és biológiai nemekkel összefüggésben morfondírozott: „Das Meinige werde ich ehrlich thun; und Sie lieber erprobter Freund (kann nicht leiden, Freundin. Man sagt Engel und nicht Engelin) werden meiner manchmal gedenken; [...]”¹³⁹ A szövegben a Freund (barát) előtt álló két melléknév ragját ő maga húzta alá az eredeti szövegben, hangsúlyozva ezzel a már a ragok által is láttatott tény, itt bizony hímnemű főnév áll, de ő egy nőhöz írja a levelét, és a zárójelbe tett szövegrészben próbálta feloldani ezt a morfológiai és szemantikai problémát.

Széchenyi német nyelvhasználóként eleinte olyan hibákat vétett, amelyek a szakirodalom és az akkoriban kiadott nyelvtankönyvek szerint teljesen szokványosak voltak a német nyelv elsajátítása és használata során. Hogy valójában mennyire szokványos egy-egy hiba vagy egyedi a nyelvhasználat, azt egy összehasonlító elemzéssel lehet jobban körüljárni. Széchenyi kortársai közül Eötvös József levelezésében található néhány német nyelvű levél,¹⁴⁰ amelyek elemzése részben választ adhat a kérdésre.

Eötvös anyanyelve a német volt, csak tízéves kora körül kezdett magyarul tanulni, később pedig – Széchenyihez hasonlóan – franciául, angolul és olaszul is megtanult, főként német és francia nyelven olvasott. Anyai nagyapja birtokán, Ercsin német szellemben nevelkedett,¹⁴¹ tehát kicsit más nyelvi környezetben, mint Széchenyi.

Széchenyi német nyelvezetét 17 éves korától kezdve vizsgáltam, ezért Eötvös levelezéséből az 1830-tól (a báró hasonló korában) írott leveleket vettem nagytó alá. A vizsgált időszakból kevés számú német nyelvű levelét többnyire ugyanahhoz a néhány személyhez írta: kettőt Eötvös Ignácné Lilien Annához, ötöt Heckenast Gusztávhoz, hármat Friderike Müllerhez és egyet-egyet Teleki Ferencnéhez, Orosz Józsefhez, Lilien Károlyhoz, Vieregg Károlynéhoz, Metternichhez és egy (eddig) ismeretlen személyhez. Különböző státusúak a címzettek, de a levelek nyelvezetén ez nem érződik, ahogyan a levélíró életkorától szintén függetlenül a levelek nyelvhasználata mindegyikben hasonló.

¹³⁹ Széchenyi István Zichy Károlyné Seilern Crescence-nek. Pozsony, 1830. dec. 15. OSZK Kt Lt. Közli: *Csery-Clauer M.*: Széchenyi levele i. m. 138–140. „A részemet őszintén megteszem, és Ön kedves megbízható barát (nem bírom ki, barátóm. Azt mondjuk, angyal, nem azt, hogy angyalnő) pedig néha emlékszik rám.”

¹⁴⁰ A levelek átírt változatát Völgyesi Orsolya bocsájtotta rendelkezésemre.

¹⁴¹ *Ferenczi Zoltán*: Báró Eötvös József 1813–1871. Bp. 1903.; *Bényei Miklós*: Eötvös József olvasmányai. Bp. 1972. 21–22.; *Sötér István*: Eötvös József. Bp. 1967. 9.

Az említett általános és a Széchenyi leveleinek elemzése során felsorolt nyelvtani hibák, hiányosságok és jellegzetességek egy része Eötvös leveleiben is megtalálható volt. Ilyen például a magán- és mássalhangzók indokolatlan kettőzése: 'gespaart', 'binn' vagy 'darann',¹⁴² vagy egy-egy hang elhagyása: 'wärend', 'Stüle', 'aufgeführt',¹⁴³ 'weis',¹⁴⁴ 'grose',¹⁴⁵ vagy 'könte', 'solte', 'enthilten'.¹⁴⁶

Széchenyinél itt-ott fordult csak elő, hogy mellékmondatok esetén, ha Perfekt igeidőt használt, elhagyta a ragozott időbeli segédigét. Eötvösnél viszont ez rendszeres jelenség, és nemcsak a 'haben' ragozott alakját hagyta el, hanem a 'sein' alakjait is.¹⁴⁷

A helytelen esethasználat többször előfordult Eötvös leveleiben is, igei és előjárósavas vonzatként egyaránt. Például részes esetet használt tárgyeset helyett: „das Geld hat ihm [...] besiegt”.¹⁴⁸ vagy az 'um' előjárósó tárgyesete helyett részes esetet: „um dem Sturme”, de helyesen szerepel ugyanebben a levélben, amikor vonatkozó mellékmondatot vezet be: „jeder Tag, um den ich meine Reise verkürzen kann”.¹⁴⁹

Eötvösnél csak néhány esetben fordult elő, hogy nagybetű helyett kisbetűt használt egy főnév esetén, vagy nyelvtani nemet tévesztett,¹⁵⁰ az azonban jellemző rá, hogy a 'kommen' és 'bekommen' igeik umlautot kaptak egyes szám harmadik személyben.¹⁵¹

Eötvös leveleiben megfigyelhető egy olyan helyesírási jelenség, amely Széchenyi leveleiben nem: a szó közben vagy szó végén szereplő 'k' mássalhangzó

¹⁴² Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának. 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴³ Helyesen: während, Stühle és aufgeführt. Eötvös József Teleki Ferencnének, 1832. júl. 10. MTA KIK Kt Ms 4747/14.

¹⁴⁴ Helyesen: weiß. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴⁵ Helyesen: große. Eötvös József Friderike Müllernek, 1841 novemberében. A levél eredetije nem áll a kutatás rendelkezésére, gépelt másolat alapján közli: *Gracza Lajos – Gárgó Gábor – Miklós Gergely*: Eötvös József öt zenei tárgyú levele Friderike Müllerhez. *Irodalomtörténeti Közlemények* 109. (2005) 348–350.

¹⁴⁶ Helyesen: könnte, sollte, enthielten. Eötvös József Lothar Metternich-nek. Pozsony, 1843. dec. 2. ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Provinzen Ungarn, Kt. 2. Varia. Konv. E fol 4–6.

¹⁴⁷ Idézet nélkül a következő levelekben fordult elő: Eötvös József Teleki Ferencnének, 1835. ápr. 6. MTA KIK Kt. Ms 1035/4 és Heckenast Gusztávnak, 1838 márciusa. MTA KIK Kt Ms 1035/3.; Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében; Friderike Müllernek, 1841 novemberében; Lilien Károlynak, 1843. jan. 30. OSZK Kt Lt; Lothar Metternich-nek, 1843. dec. 2. ÖStA HHStA, Staatskanzlei, Provinzen Ungarn, Kt. 2. Varia. Konv. E fol 4–6.

¹⁴⁸ „a pénz [...] legyőzte”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

¹⁴⁹ „a vihar körül”, „minden nap, amivel rövidíthetem utazásomat”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében

¹⁵⁰ Például: „seinem nächsten”. Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében; „auf meine Conto”. Eötvös József Heckenast Gusztávnak. 1838 márciusa előtt. MTA KIK Kt Ms 1035/3.

¹⁵¹ Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annához 1836. nov. 9. Hermann Róbert magángyűjteményében.

elé ír egy 'c'-t is, függetlenül attól, hogy a helyesírás kívánja vagy sem, például: 'bedencke', 'wirckt', 'wircklich'.¹⁵²

Ennél részletesebb elemzést és összehasonlítást több levél és levélíró bevonásával lehetne csak végezni, így a meglévő néhány Eötvös-levél alapján csupán azt a következtetést lehet levonni, hogy a nyelvhasználat helyessége – legyen az anyanyelv, első nyelv vagy második nyelv – függ attól a nyelvi környezettől, amelyben az egyén felnő; ugyanakkor egy alapvetően német nyelvi környezetben nevelkedő személy sem feltétlenül használja helyesen a nyelvet. Eötvös leveleiben ugyanakkor kevesebb olyan típushiba fordult elő, mint amilyeneket Széchenyi levelei kapcsán felsoroltam. (És ez a megállapítás valószínűleg nem módosulna akkor sem, ha több német nyelvű Eötvös-levél állna rendelkezésünkre az adott időszakból.)

Széchenyi nyelvhelyességét illetően összességében tehát elmondhatjuk, hogy az 1820-as évek első felében látványos javuláson ment keresztül, ami minden bizonnyal annak köszönhető, hogy lényegesen jobban elmélyedt a német nyelv-tanban, így az évtized közepére állandósult a nyelvhasználat azokkal az ingadozásokkal, amelyekről korábban esett szó, és ezen túlmenően megmaradt szóhasználatában néhány olyan sajátosság, amely egyedivé tette a gróf helyesírását.

ISTVÁN SZÉCHENYI'S USE OF GERMAN IN LIGHT OF HIS LETTERS

By Szilvia Czinege

SUMMARY

The present examination of the letters of István Széchenyi seeks to answer the questions of how the Count used the German language, and what progress and changes can be detected over the years in his knowledge of German. In the course of the analysis I focused on those words, syntagmas, phrases, and case usages in Széchenyi's German letters which either diverged in some way from the German grammar in general use then, or were expressly characteristic of the Count's language use. The analysis of some 600 to 650 letters has revealed that Széchenyi's use of the German language had become standardized and crystallized by the second half of the 1820s, a process that can be observed alongside the improvement of his grammar, and in the spelling changes of some words as well.

¹⁵² Eötvös József Eötvös Ignácné Lilien Annának, 1836. nov. 9. és 16. Mindkét levél Hermann Róbert magángyűjteményében.